

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

KELEMEN JÁNOS

Egy dantei metaforáról

Szörényi László hatvanadik születésnapjára

1. Egy emlék

Egy bár teraszán ültünk: Laci, a nagykövet, és én, a munkatársa. Asztalunktól a Santa Crocéra, Firenze pantheonjára láttunk, melyet a risorgimento költő-óriása, Ugo Foscolo énekelt meg *Sepolcri* című költeményében. Egyetemista korunkban Koltay Kastner professzor úr megkövetelte, hogy kívülről tudjuk (persze olaszul) a zengzetes sorokat, melyekkel a költő így szólította meg Firenzét:

Derekak lelkét nemes tetre gyűjtja
derekak sírja, Pindemonte! szebbnek
s szentebbnek látja hantjukon a vándor
a földet is! Mikor megláttam én a
sírt, ahol teste ama Nagynak nyugszik,
királyoknak ki új jogart adott, de
babért letépve, s népnek megmutatva
a könnyet s vért, mit ont, s hogy mért is ontja;
és látván sírját annak, aki újra
Olymposzt emelt Rómában, meg annak,
ki – míg a Nap még rezzenetlen izzott –
úrben forogni látott sok világot,
s a szárnyát bontó ángliust az égbolt
kiseprett útján nagy röptére küldte –
akkor neved kiáltom [...].
De legboldogabb tán egy temploméért vagy,
hol dicsőségünk őrzöd, mely egyetlen,
mióta hol a rosszul őrzött Alpok,
hol a változó zsarnokok dühében

el-elmerül hon, fegyver, birtok, oltár,
el – ha emlékről nem beszélek – minden.

(RÓNAI MIHÁLY ANDRÁS fordítása)¹

Macchiavelli, Michelangelo, Galilei mellett, akik a fenti körülírások leple mögött rejtőznek, szó esik a versben „a ghibellin Bújdosóról” is. Hogyne jutott volna eszünkbe, hogy a nagy száműzött tanulmányai, legalábbis részben, ehhez a helyhez kötődtek, hiszen a dominikánusok iskolája mellett, mely a Santa Maria della Novellában működött, a ferencesek Santa Croce-beli iskoláját is látogatta. Sírját persze bárki is hiába keresné a templomban.

Talán a hely szelleme tette, azoknak a géniuszoknak az emléke, akik a templomban pihennek, vagy a poharunkban megcsillanó alkonyi fény: mindenestre belefeledkeztünk a beszélgetésbe, azoknak a ritka és emlékezetes beszélgetéseknek az egyikébe, melyek utólag sorsdöntőnek bizonyulnak. Azt latolgattuk, római megbízatásunk lejárta után milyen stúdiómkhoz térjünk vissza, melyik az a mű, melyet feltétlenül meg kell még írunk. Tudom persze, hogy nincs olyan mű, melynek megírása éppen énrám várna, mégis ennek a firenzei beszélgetésnek, Szörényi Laci ösztönzésének köszönhetem, hogy az elmúlt években sokkal többet foglalkoztam azzal, amivel fiatal korom óta mindig is foglalkozni szerettem volna: Dante költészetével és filozófiájával. Az alábbi fejtegetéseket, melyek egy dantei metaforáról írandó nagyobb tanulmány vázlatául szolgálnak, nem is ajánlhatom másnak, mint Szörényi Lacinak.

2. „Csillagnál jobban csillagszeme fénylett”

Vergilius csillaghoz hasonlítja Beatrice szemét. A hasonlat az *Isteni színjáték* elején hangzik el,² abban az epizódban, melyben Vergilius beszámol arról, hogy Beatrice kérte meg őt a tévelygő költő megsegítésére.

Úgy vélem, ezt az epizódot is annak a fényében kell értelmeznünk, hogy az *Isteni színjáték* mindhárom *canticája* a *csillagok*, a *stelle* szóval végződik. A szó a három *cantica* végén a túlvilági utazás irányát és célját jelzi. Az utazás szakadatlan és egyenes irányú emelkedés a mélyből a magasba, a sötétségből a fénybe, mígnem az utazó el nem éri célját: istennek, az univerzumot előntő fény forrásának közvetlen szemléletét. A mozgásnak

1 Ugo FOSCOLO, *A síremlékek* = RÓNAI Mihály András, *Nyolc évszázad olasz költészete*, Bp., Magvető, 1957, 286–289.

2 DANTE, *Isteni színjáték, Pokol*, II. 55, ford. BABITS Mihály = DANTE *Összes Művei*, szerk. KARDOS Tibor, Bp., Magyar Helikon, 1962, 829 (a továbbiakban: *DÖM*). Figyelemre méltó még, hogy a *stella* itt is rímhelyzetben szerepel: „Lucevan li occhi suoi più che la stella.”

erre a fölfelé tartó irányára, s egyúttal az univerzum vertikális tengelyének szemiotikai ki-tüntettségére, melyet Jurij Lotman hangsúlyoz,³ még inkább ráirányítja figyelmünket az a körülmény, hogy a *Pokol* és a *Purgatórium* utolsó *terzinájában* a *salire* („felmenni”) ige ugyanúgy megismétlődik, mint a *stelle* szó. („Salimmo su [...] a riveder le stelle”, „kuszunk föl, [...] és így jutottunk ki a csillagokhoz”; „[...] puro e disposto a salire a le stelle”, „tisztá, s röpködni kész a csillagokhoz”). Vagyis, a tágabb kontextust tekintve, nem egyszerűen a *stelle*, hanem a „salire a le stelle”, a csillagokhoz való felszállás képzelete zárja a pokolbeli és a purgatóriumbeli utazást.

A fény metafizikájának és teológiájának elvei szerint, melyeket Dante a maga világá-nak felépítésekor éppen úgy alkalmaz, mint a gótikus katedrálisok építői, az univerzum létét, jóságát és szépségét a rajta szétáradó fény alkotja: „A Mindent Mozgatónak glóriája a Mindenségen áthat, és világol [...].”⁴ Minél magasabban vannak az égi szférák, annál fényesebbek, s annál inkább igaz róluk, hogy anyaguk a tiszta fény. Ennek megfelelően a Dante által leírt metafizikai, teológiai, morális és fizikai rend nagy ellentétpárjai között (érdem és bűn, megváltás és kárhozat, fent és lent, vertikális és horizontális haladási irány) ott találjuk a fény és a sötétség, a csillagos égbolt és a „csillagtalan éj” ellentétét. Az első benyomás, mely a pokol kapuján átlépő utazókat éri, a csillagok hiánya:

Itt sóhajok, sirás és csikorogva
száz jaj hangzott a csillagtalan éjen
(*Pokol*, II, 23.)⁵

Így tehát a Beatrice szemét leíró hasonlatot valóban nem úgy kell olvasnunk, mint pusztá költői-retorikai konvenciót, hanem sokkal inkább úgy, mint a csillagok és a csillagtalanság, a fény és a sötétség között feszülő, poklot és mennyet szembeállító ellentét-nek a kifejeződését.

3. „*avval szemed erejét legyőzöm*”

Beatrice szemét Dante az idézett epizódtól kezdve gyakran *tükörként*, *fényforrásként*, az *intellektuális szemlélet orgánusaként* írja le, s így óhatatlanul erős metafizikai és etikai jelentéssel ruházza fel. Az effajta jelentés-tulajdonítás, a fény-metafizika mellett,

3 Ю. М. ЛОТМАН, *Заметки о художественном пространстве. 1. Путешествие Улисса в Божественной комедии Данте* = Ю. М. ЛОТМАН, *Убранные статьи*, I, Таллинн, Александр-ра, 1992, 448–443.

4 „La gloria di colui che tutto move / per l’universo penetra e risplende [...]”, *Paradicsom*, I, 1–2.

5 Pontosabban: a csillag nélküli légben: „Quivi sospiri, pianti e altri guai / risonavan per l’aere senza stelle.”

abban a *dolce stil nuovo*-ra jellemző felfogásban gyökerezik, hogy a nemes hölgy (a *donna gentile*) iránt táplált szerelem önmagában nemesít és fölemel.

Az új élet egyik szonettjéből azt szűrhetjük le, hogy ezt a hatást a hölgy szeme közvetíti:

Úrnóm szemében hordja a szerelmet
s kire tekint, mintha megnemesednék.⁶

Ugyanezt olvashatjuk ki a híres, „Kik ösmeritek, hölgyek, a szerelmet” kezdetű *canzonéból*, melyben az a további motívum is felmerül, hogy nem mindenki képes kiállni a hölgy tekintetét:

[...]
s ki túri tán hatalmát e szemeknek,
vagy megjavul, vagy meghal abba' nyomban.
[...]
S mindegy, szemei bárhová is esnek,
égő vágy-szellemeckéket bocsátanak,
kik az őt néző szemre rátalálnak,
beléhatolnak és szívet keresnek:
arcára, látni, maga Ámor írva,
hogy rámeredni nem akárki bírna.
(„Kik ösmeritek, hölgyek, a szerelmet”)⁷

Ez már szinte *Komédiabeli* szituáció. Amikor a földi paradicsomban Beatrice leveti fátylát, Dante szemei olyan erősen tapadnak rá, hogy a körülötte táncot lejtő Három Hölgynek figyelmeztetnie kell őt: „Nagyon merővé vált szemed, s merésszé!” (*Purgatórium*, XXXII, 9.). S valóban, mintha a napba tekintett volna, a költő elvakul:

Olyanná lettem, mint akin erőt vett
a napfény, melybe imént szeme mélyedt,
s mely egy percre vaksággal verte őt meg.
(*Purgatórium*, XXXII, 10–12.)

Beatrice tekintetének e kettős hatását – nemesbítő, de egyben vakító erejét – a *Komédiában* az fogja magyarázni, hogy szemében, földi képességeinket meghaladó módon, az univerzumot átható fény tükröződik vissza. Szeme az *isteni* tudást és jóságot sugározza, s így nemcsak *szép*, hanem *szent*:

6 „Úrnóm szemében hordja a szerelmet” = *Az új élet*, ford. JÉKELY Zoltán, 909–910, *DÖM*, 34.

7 *Az új élet*, 785–805, *DÖM*, 30–31.

„Fordulj hivedhez, fordulj szent szemeddel
ó, Beatrice”
(*Purgatórium*, XXXI, 133–134.)⁸

A Beatrice szeméből visszaverődő vakító fény a *Paradicsom* egyik állandó motívuma. A IV. ének például úgy végződik, hogy a Beatrice szeméből szóródó szikrák miatt Dante lesüti a szemét, az V. ének pedig azzal kezdődik, hogy a hölgy magyarázatot fűz az esethez. Ezen a ponton a motívum már a szövegben elfoglalt helyénél fogva is különleges hangsúlyt kap, hiszen két éneket kapcsol össze. Ugyanakkor a pusztán tény, hogy Beatrice maga kommentálja az esetet, megerősíti azt a várakozásunkat, hogy a szem-motívumnak sokszoros jelentés-hordozó szerepe van:

„Ha így lobog, túl minden földi tűzön,
és oly forró szerelmem égi lángja,
hogy avval szemed erejét legyőzőm:
ne csodálkozz; [...]”
(*Paradicsom*, V, 1–4.)

Érthető, hogy annál erősebb ez az effektus, minél magasabb régiókba lépünk. Sőt, Beatrice egy ponton már nem is mosolyog, mert mérsékelnie kell a szeméből áradó fényt, nehogy hamuvá égjen a rá pillantó Dante. Beatrice magyarázata ismét a költemény poétikáját explicitté tevő metatextuális szinthez tartozik:

[...]„Félek,
ha mosolyogni kezdenék reád itt,
hamuvá lennél, miként Semelé lett:
[...]”
(*Paradicsom*, XXI, 4–6.)

De Beatrice szeme nemcsak arra képes, hogy visszatükrözze az univerzumot, hanem arra is, hogy tényleges – mondhatni „fizikai” – erőt fejtsen ki, hiszen „szemének bűvös ereje” teszi, hogy a költő az egyik égből a másikban „fennteremjen” (*Paradicsom*, XXVII, 97–100.). Egyáltalán: a szeretet fénye, melyet Beatrice szemébe nézve fog fel, kölcsönöz hősünknek – egész valóját átalakítva – olyan emberfölötti képességet, melynek birtokában a földi paradicsomból fel tudott szállni a csillagokba.

8 „Volgi, Beatrice, volgi li occhi santi.”

4. „a Napba néztem ember erején túl”

Az egész *Paradicsom* kulcs-jelenete abban foglalható össze, hogy Beatrice a napba néz, Dante pedig – Beatricét követve – előbb a napba, majd a hölgy szemébe pillant. S pontosan ez az égbe szállás pillanata:

[...]

amikor Beatricét balra láttam
fordulni és a fényes Napba nézni;
sas se nézett be még oly büszke-bátran!
S mint sugár szokott új sugárt idézni,
mely forrásához rögtön visszaindul,
miként a vándor, ha honvágy igézi:
úgy éreztem, hogy vágyam vágyain gyúl,
melyek szememen át lelkembe léptek;
s a Napba néztem ember erején túl.

[...]

Szemeit az örök körökre vetve
merőn állt Beatrice; s én benéztem
az égtől elfordulva, e szemekbe.
S olyanná lettem fényüktől egészen
bensőmben, mint Glaukos a fű izére,
már tenger-istenné változni készen.
Per verba nincs mód, nyelv hogy elbeszélje
ez emberiből-kinövést; a példa
elég, kinek kegy adta, hogy megérje!
Hogy csak újjáéledt részem szállt-e célba,
te tudod, éghormányzó Szeretet,
aki fényeddel emeléd alélva.

(*Paradicsom*, I, 44–75.)

A fönti sorok hagyományos magyarázata szerint a nap istent szimbolizálja, Beatrice pedig a teológiát. Ennek fényében a jelenet úgy értelmezendő, hogy Dante Beatrice szemében istent pillantja meg, vagyis a teológia segítségével jut el isten szemléletéig. Az allegóriának ez a magyarázata talán túl direkt, ám alapvonalaiban elfogadható. Beatrice valóban a megismerés princípiumának megszemélyesítője, szeme az örök igazság megismerésének orgánuma. Ez teljes összhangban van azzal a platonista-neoplatonista hagyománnyal, amely szerint a megismerés – a szó többféle értelmében is – elsősorban *látás*. Látás annyiban, hogy a megismerési funkciókat hordozó érzékszerveink közül a szemet illeti meg az elsőbbség, s látás annyiban is, hogy értelmünk a látott képekhez

hasonló képeket alkot a dolgokról. Dante minden bizonnyal őrizte emlékezetében Ágoston sorait: „A szem hivatása a látás. Ám ezt a szót alkalmazzuk más érzékekre is, ha megismerésre fordítjuk valamelyiket. [...] És nem csak valami szemünkkel látható dologról mondjuk így: nézd, milyen tündöklő, hanem beszélünk így is: nézd, milyen zengő, mennyire illatos, nézd, milyen az íze, nézd, milyen kemény. Tehát az érzékek egyetemes tapasztalatát, amint említettem, a szemek kívánsága szóval nevezik. A látás föladatát ugyanis – benne első hely szemünket illeti – kisajátítja más egyéb érzékünk is valamiféle hasonlóság címén, amikor egy-egy dolog ismeretére törekszik.”⁹

Hozzá kell tennünk, a látás és a megismerés összefüggése fokozati kérdés abban az értelemben, hogy a megismerés annál inkább *látás*, minél tökéletesebb. És megfordítva: minél mélyebbre hatol a látás a dolgokba, vagyis minél többet fog fel az igazság fényéből, annál inkább intellektuális természetű. (Az utazó esetében ez abban is megnyilvánul, hogy egyre inkább képes kiállni Beatrice tekintetét.)

Ez nem más, mint az intellektuális szemlélet misztikus elmélete. A paradicsombeli utazás fokozatos emelkedés addig a pontig, amikor létrejön az értelmi megismerés és a látás teljes egysége, amikor tehát az utazó képessé válik, legalább egy pillanatra, isten intellektuális szemléletére. Ekkor eltűnik az érvelő, bizonyító, *diszkurzív* megismerés utolsó nyoma is. Az intellektuális szemléletnek ezen a fokán valósul meg egyúttal a tudás és az erény teljes egysége, igazolva az etikai intellektualizmus szókratészi elvét, mely a középkori gondolkodáshoz mindig is közel állt. Beatrice szavai egyszerre világítják meg az intellektuális szemlélet ismeretelméleti és etikai vonatkozásait:

[...] mert a Látás a lámpa,
a teljes Látás, mely ha lát s megismer,
a megismert Jó felé leng a lába.
Látom, hogy már a te elmédben is lel
fénylő tükörrre az örök Sugárzás,
melyet örökre vágy, ki egyszer izlel.
(*Paradicsom*, V, 7–8.).

5. „És szemem új látásra gyullad újra”

A *Paradicsomban* többször megismétlődik az a jelenet, hogy a még nem eléggé felkészült utazó a Beatrice szeméből áradó fénytől, vagyis allegorikus értelemben az örök igazság és a jóság kontemplációjától, majdnem elveszíti szeme világát. Más szóval: szeme belebeteg-

9 Aurelius AUGUSTINUS, *Vallomások*, ford. VÁROSI István, Bp., Gondolat, 1982, X. könyv, XXXV. fej., 328.

szik az isteni tudomány tanulmányozásába. Ez óhatatlanul eszünkbe juttatja, hogy ifjúkorában, Beatrice halála után, a költő filozófiai könyvek olvasásával vigasztalódott, s annyira belemélyedt tanulmányaiba, hogy a *Vendégség* egyik passzusának tanúsága szerint a „sok olvasással nagyon megerőltette a szemét.” Látása ezért úgy meggyengült, hogy „a csillagokat bizonyos szürkeség árnyékolta be szemei előtt”.¹⁰ Tudjuk, ekkoriban Lúciához, a fény szentjéhez, a vakok segítőjéhez fohászkodott gyógyulásért. Nem véletlen, hogy a *Komédia* egyik bevezető jelenetében Lúcia „híveként” említi őt Mária (*Pokol*, II, 97.). Még árulkodóbb, hogy Bernát, a fényrózsa szirmait bemutatva, úgy írja le Lúciát, hogy azért küldte Beatricét a tévelygő költő megsegítésére, mert *vakon* járt a veszedelemben (*Paradicsom*, XXXII, 137–138.).

Az ifjú Dante annak idején kigyógyult betegségéből, és „visszanyerte korábbi jó látóképességét,¹¹ ahogyan majd az ég legmagasabb köreibe jutó utazónak is hozzá edződik a szeme a földöntúli fény befogadásához:

És szemem új látásra gyullad újra,
ugy hogy nincs fény, amelyet ki ne állna,
akármilyen vakító lánggra gyúlna.
(*Paradicsom*, XXX, 58–60.)

A költő fiatalkori szemfájása, amit a túl sok olvasás okozott, majd gyógyulása: alighanem valós életrajzi tény. Nyilvánvaló azonban, hogy a könyvekbe merülő, szemét fájlaló Dante képe elválasztható az élettényektől, s egyik láncszemévé válik annak a jelentéshálónak, melyet a fény, a megismerő szem, az elgyengülő, illetve megedződő látás, és nem utolsó sorban, a tükör egymással összefüggő motívumai alkotnak.

¹⁰ *Vendégség*, ford. SZABÓ Mihály, *DÖM*, 245.

¹¹ *Uo.*